

УДК 477

Кривошея В. В.
доктор історичних наук, професор, перший заступник
директора, Український інститут національної пам'яті
(Україна, Київ), kv@memory.gov.ua

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ПОЛК ЯК АДМІНІСТРАТИВНО– ТЕРИТОРІАЛЬНА ОДИНИЦЯ КОЗАЦЬКО–ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Досліджується Чернігівський полк як адміністративно–територіальна одиниця, визначається місце цього полку в ієрархії адміністративних одиниць козацько–гетьманської держави, аналізуються політичні, демографічні, соціальні аспекти.

***Ключові слова:** козацтво, Чернігівщина, полк, Гетьманщина, адміністративно–територіальна одиниця.*

Хвиля козацького повстання, втягуючи і підсилюючись посполитськими і міщанськими складовими, докотилася до Чернігівського воєводства. Переслідуючи Я. Вишневецького, запорозькі козаки йшли від Лубен на північ, на Прилуки, Ніжин. Головним опорним пунктом козацтва у цьому регіоні стало місто Ніжин, яке від Смоленської війни було центром однойменного староства Київського воєводства, розвитком і зміцненням якого опікувалися Потоцькі. Для організації в Ніжині були направлені досвідчені старшини з Чигиринського, а потім значна група козаків з Корсунського полку.

Наступ на північ продовжувався на теренах Чернігівського воєводства. “Місто Чернігів спалили, замок

мужньо боронився, вже п'ять штурмів відбили”, – така згадка зустрічається у переписці шляхтичів, а уже 9 серпня 1648 р. польський анонім сповіщав про те, що Чернігівський замок був захоплений шляхом зради і козаки перебили там більше 180 значних шляхтичів, а також до 30 земських урядників, ротмістрів і жовнірів.

З часу падіння Чернігівського замку є перша згадка про полковника чернігівського, тобто існування однойменного полку. Чернігівський полк як адміністративно–територіальна одиниця пройшов значну еволюцію від утворення в серпні 1648 р. до ліквідації. У його еволюції простежуються кілька періодів: I (серпень 1648–1652 рр.), II період (1652–1663 рр.), III період (1663–1668 рр.), IV період (1668–1783).

Першим полковником згадується Григорій Бут. У 30–ті рр. XVII ст. Бути фіксуються у старшинському середовищі у Чигиринському, Корсунському і Канівському полках. Ймовірно, Григорій був направлений до Чернігова з козаків одного з корінних козацьких полків, бо Чернігівський полк належав до новоутворених, хоча “у цьому Чернігівському полку є старовинні низові козаки”. Показуючи нові території, Григорій Бут восени 1648 р. возив до Богдана Хмельницького Адама Лемка, Ахзема з Седніва, писаря носівського і Муриловського, які отримали універсал на формування нового полку, на обрання полковником Кизима і заборону відступати з Річиць, Гомеля і Лоева. З козацької ради Григорій Бут був направлений послом на сейм 1648 р. Навесні 1649 р. відомий якийсь сотник Бут, який прийшов з полком Небаби до Гомеля. У реєстрі 1649 р. записаний серед козаків чернігівських.

Наступним полковником чернігівським став Небаба. Полк навесні 1649 р. складала 33 сотні під його началом і ще частина на чолі з Подобайлом стояла біля левської переправи. Навесні 1649 року в полку було 17 сотень. У підпорядкуванні Небаби був і полковник Головацький, що свідчить про те, що перший з них був чи старшим полковником чи наказним гетьманом. Влітку 1649 р. Хмельницький призначив Кричевського наказним гетьманом над 8 полками: Небаби, Головацького, Шумейка, Віука, Кизимко, Подобайла та інших. Вони мали “1 червня у Чернігові ... раду, на якій ухвалили, щоб і самі бути наготові із зброєю, мали пороху по два фунти, також і сухарі, щоб за як Хмельницький дасть знати, виступити”. Крім захисту північних рубежів від військ ВКЛ, полк брав участь у загальновійськових операціях Війська Запорозького на західному театрі військових дій. Так, є документальна звітка про участь Чернігівського полку в облозі Збаражу в липні – серпні 1649 р.

Чисельність козаків полку, їх частку у Війську Запорозькому, кількість шляхтичів і їх частку в полку засвідчує наступна таблиця.

Таблиця

ПОЛКИ	ЧИСЕЛЬ-НІСТЬ	ЧАСТ-КА	ШЛЯХ-ТА	ЧАСТ-КА
Київське воєводство				
Полки, що існували до 1648 р.				
Чигиринський	3222	7,96	435	13,5
Корсунський	3472	8,58	501	14,4
Канівський	3167	7,82	397	12,5
Черкаський	2996	7,40	364	12,1

Білоцерківський	2990	7,39	544	18,2
Переяславський	2982	7,37	451	15,1
Разом	18829	46,52	2692	14,3
Полки, які сформувалися у 1648 р.				
Миргородський	3009	7,43	200	6,7
Полтавський	2970	7,34	139	4,7
Київський	2010	4,97	314	15,6
Прилуцький	1996	4,93	199	10
Кропивненський	1992	4,92	228	11,4
Ніжинський	991	2,45	45	4,5
Разом:	12968	32,04	1125	8,7
Брацлавське воєводство				
Полки, які сформувалися у 1648 р.				
Брацлавський	2655	6,56	457	17,2
Кальницький	2050	5,06	291	14,2
Уманський	2976	7,35	445	15,0
Разом:	7681	18,98	1193	15,5
Чернігівське воєводство				
Полк, сформований у 1648 рр.				
Чернігівський	997	2,46	135	13,5
Разом:	997	2,46	135	13,5
Ра- зом	40475		5145	12,7

Згідно Зборівської угоди Чернігівський полк залишався єдиним, полкове місто якого знаходилося в межах Чернігівського воєводства. Його 997 козаків склали лише 2,5% Війська Запорозького. Він чисельно переважав лише Ніжинський полк.

За внутрішньою організацією складався з семи сотень:

- полкової (до неї входили козаки, які проживали в Чернігові і навколишніх волостях – Білоусівській, Вибельській, Волинській, тобто, як вказувалося в одному з документів 1625 р. “волості Малої і Великої”, крім того так звані “борозенці”, вірогідно, козаки, що проживали між Черніговом і Борзною і раніше входили до Борзнянського полку);

- Борзнянської сотні, яку склали козаки Борзни разом з козаками колишньої Загорівської сотні;

- Бахмацької, Батуриної, Конотопської, Сосницької, Івангородської.

Місто Чернігів виконувало функції головного міста полку, у якому формувалася адміністративно–управлінська еліта (як старшина, так і корпус канцеляристів), зосереджувалися духовно–культурні та освітні центри.

Козаками полку було опановане Чернігівське князівство, окремі населені пункти Новгород–Сіверського повіту Чернігівського воєводства, Любецьке і Лоївське староства Київського воєводства. Чернігів, Любеч і Лоїв були містами з санкціонованим міським станом – міщанської громади на чолі з війтом.

Станом на 1666 р. у полку зафіксовано “приписной черниговской город Любеч, а в нем мещанские двory і во дворех мещане і городу Чернигову угодья”, “другой приписной черниговской город Слабинь и городу Слабину угодья”, “третей приписной черниговской город Седнев, а в нем мещанские двory і во дворех мещане і к городу Седневу угодья”, “четвертое черниговское приноложное место Лоев впусе”.

У тому ж Лоївському старостві знаходилися “прналежние лоевские” містечка Річція, Холмиця, Горбол, Паличі, крім лоївських містечок “особні” містечка Фойники і Брагин, містечко Городенка Седнівського повіту.

Влітку 1649 р. існувала Лоевська сотня, але під час складання реєстру її вже не було, бо територія відійшла до Великого князівства Литовського. Маємо згадку і ранньої весни 1651 р. про те, що козаків “в Лоеві зовсім не має”. У цей час у полку сотенними містами уже були Мена і Седнів.

Влітку 1651 р. відбулась значна битва Чернігівського полку з військами князя Радзивілла під Лоевом, в якій загинув полковник Небаба. Литовське військо оволоділо Любечем і попрямувало на Чернігів, де, за даними наступавших, “чимало недобитків Чернігівського полку, також з Ніжина, з Борзни, Батурина, Мени і просто з усієї Сіверщини укріпилося”.

Пізніше містами в полку крім Чернігова, Седніва, Сосниці, з статусу села містами стали Городня і Киселівка. У 1732 р. містечками були Любеч, Городня, Синявка, Понорниця, Орловка. До вище згаданих містечок додалися Мена (місто у 1732 р.), Олександрівка, одне у Седнівської сотні. З них не були сотенними центрами.

У полку було 374 сіл і деревень. Повністю сільським населенням вирізнялися 7 сотень (Столинська, Слабинська, Роїська, Волинська, Вибельська, Білоуська, Березнянська). У приватних маєтках розвивалися не лише сільське господарство, але і ремесла. Їх спеціалізацію характеризує наступна таблиця (станом на 1740 р.).

Серед власницьких поселитих були поширені такі спеціальності.

Існування двору-господарства на Чернігівщині мало давні традиції. У XVII ст. пледи в Чернігівському замку королем надавалися С. Соколовському, А. Швейковському, ротмістру Т. Руцькому, І. Величку, Г. Петровському, Ю. Терпецькому, А. Бедрицькому, П. Крухельському (1621), жовніру сіверському Е. Рибинському, пушкарю Л. Гришковичу, М. Сливці-Ясликовському (1623), П. Крухельському (1625), Я. Лютомирському (1628). Крім надання у замку місця для побудови дому, на теренах воєводства відбувалася “дача” ґрунту, як правило, пустоші чи селища. Після побудови дому (хати) виникав власницький двір, до якого належали “дачі” і куплені ґрунти як в межах міста, так і по за його межами. Таку ж структуру двору мали козаки, міщани, священики. Для кращого освоєння ґрунтів, які лежали далеко від двору, господарі зводили будівлю на них, тобто хутір.

Під кінець існування Гетьманщини у полку було 332 хутори. Це побудовані житлові приміщення на дахах до двору. З часом двір з хатою міг перейти до іншого власника, а хутір таким чином відривався від двору у населеному пункті і ставав самостійною поселенською одиницею.

За сотнями хутори розподілені були нерівномірно. У 6 сотнях було до 12, а у 10 від 14 до 60 хуторів. Така диференціація дозволяє визначити три групи сотень стосовно хутірського господарства. До першої з них відносимо сотні з нерозвинутою хутірською інфраструктурою, у другій ця інфраструктура розвинена (Городницька, Любецька, Білоуська, Понорницька), у третій – розвинена і переважаюча, тобто кількість хуторів була більшою, ніж інших населених пунктів (Березненська, Киселівська, Столинська, Менська, Сосницька, Синявська).

У 1651 р. існували сотні Чернігівська, Менська, Седнівська, Любецька, Борзнянська. У 1654 р. серед сотенних містечок були Лоев, Любеч, Слабин, Седнів, Киселівка, Волинка. У 1654 р. до присяги російському царю у Переяславі були приведені полковник Степан Подобайло, обозний Григорій Іванович, два осавули Андрій Павленко (козак чернігівський за реєстром 1649 р.) і Омелян Гирманович, 5 сотників (Іван Іванович, Андрій Іванович, Іван Лаврінович, Григорій Ничипорович, Опанас Іванович), хорунжий Іоанікій Лукич та у Чернігівському полку 1 105 мешканців полку. Згідно “Переписної книги” 1666 р. у Чернігові проживали понад 460 осіб чоловічої статі у 314 дворах: 51 двір “пашенных владельцев”, 182 двори “промышленных и торговых людей”, 69 дворів “ремесленных людей” і 12 дворів “бедных и убогих людей”.

Після смерті Небаби полк знову очолив Подобайло. Литовці мали звістку про “пана Подобайла, теперішнього чернігівського полковника, котрого здається проти його власної волі вибрали собі за голову на місце Небаби”. Відстоявши Чернігів, Подобайло повів наступ на опорний пункт литовців Любеч (очевидно, в ранзі наказного гетьмана). Взяв в облогу литовські підрозділи на чолі з мазирським старостою.

Білоцерківський мир забороняв козацтво в межах Чернігівського воєводства. Стефан Подобайло мав стати і став в різку опозицію до такого рішення. Декілька десятків тисяч козаків, які облягали Любеч, зібралися на військову раду і уповноважили наказного гетьмана

сотня	кравець	швець	стельмах	теся	столяр	рімар	коваль	пильники	снігар	кірпичники	Всього
полкова	14	22		5			7	2	1		51
Білоусівська				5			3				8
Вибельська							3				3
Слабинська	4			2			5				11
Роїська	10			2			22				34
Любецька	5		1	1			4				11
Седнівська	6	7	11				9				33
Городницька	6	9	7	3			16	3			44
Березненська		3	5	6	1	2	4			1	22
Стольненська											0
Менська	13	8	7				12				40
Синявська	2	4	6				7				19
Киселівська	3	2	25		1		3	1			35
Сосницька	11	38					7				56
Волинська	1	3	7				4				15
Понорницька	7	20	2	1			16	2		6	54
Всього	82	116	71	25	2	22	122	8	1	7	436

Як засвідчує наведена таблиця, найпоширенішими спеціальностями були ковалі, шевці, кравці і стельмахи.

Стефана Подобайла на поїздку до Чигирина з метою з'ясування ситуації. Адам Кисіль поспішив сповістити про раду і самоуправство Подобайла Богдана Хмельницького і Виговського (“Коли б йому там – за мою радою – голову знято”). І дійсно Подобайла в Чигирині “за шию взято”, “взято до в'язниці, і нема надії, аби звідти живий мав вийти”, при чому він був заарештований не один, а крім нього взято “кількох послів, що прийшли просити у нього (Хмельницького – К. В.) помочи від імени литовських козаків”. Проте, невдовзі Хмельницький випустив Подобайла і подальші дії останнього свідчать, що він отримав наказ панських урядників до маєностей допускати, але козаків з цих місць не виводити.

На початку 1652 р. Стефан Подобайло, який отаборився у Борзні, отримав наказ гетьмана Б. Хмельницького про виведення козаків з Чернігівського до Київського воєводства (тобто Ніжинщину), а в разі залишитися на території цього воєводства залишитися панськими підданими. Частина козаків полку на чолі з наказним полковником Іваном Дзиковським вимушені були перейти московський кордон і в березні 1652 р. заснувати місто Острогоськ, а потім і однойменний козацький полк. Так закінчився перший період діяльності полку.

Подобайло протягом весни мобілізував козаків Конотопа, Сміли, Миргорода. М. Грушевський вважав, що “сі роз'їзди Подобайло не без значіння в його ролі наказного гетьмана і особливо довіреного чоловіка гетьмана”. А вже у червні 1652 р. з Ніжина надійшла звістка: “а по сюде сторону гетьман Хмельницькой велел бити гетьманом в своє место с казаки: с полками с Миргородским, да с Переяславским да с Прилуцким, да с Полтавским, полковнику, ему – Стефану Подобайле. Да с ним же будут Татаровя многие люди. А он, де Подобайло, ждет за собой в Нежин козаков и татар вскоре, а собрався ему в Нежине, итить к Чернигову битця с паном Радивилом”. Подобайло штурмував Стародуб.

Маємо не повний перелік сотень відновленого Чернігівського полку 1660 р. запозичений з універсалу Юрія Хмельницького, в якому згадані 9 сотень: Вертіївська, Дівичька, Березинська, Стольненська, Синявська, Кисільгородська, Волинська, Менська і Сосницька.

Поступово в орбіту козацтва входили міщанські родини. Спадкова вийтівська родина чернігівчан Яхимовичів, зберігаючи ключові позиції у міщанському середовищі, дала козацтву полкового обозного. Сосницький вїйт Омелян Денисович Сангурський став місцевим городовим отаманом, а його син сотником і полковим обозним.

Надалі основні віхи історії Чернігівського полку були такими:

1658 р. – Чернігівський, Ніжинський і Прилуцький полки оточили Гадяч.

1659 р. – полк перебував у Конотопі в складі військ, очолюваних Г. Гуляницьким.

1660 р. – сотні полку не виступали у похід, а залишалися в своїх містах, очікуючи литовського вторгнення.

1661 р., липень – сотник полковий Степан Силич потрапив у полон до Чернецького (1661.07.) і тримався у в'язниці у Тикатині, а потім, можливо, у Слуцьку.

1663 р. – страта після “Чорної ради” полковника чернігівського Іоанікія Силича.

1663 р. – вицелення з Чернігівського полку полку Сосницького.

1663 р., грудень – у Березні були зосереджені проти польського вторгнення і військ Тетері полки Сосницький Скидана і Чернігівський Тихона Гаврилова.

1664 р. – полковникування у Чернігові колишнього полковника запорозького Степана Красна Башта.

1678 р. – участь в чигиринській битві. В боях за Чигирин загинули сотник сиберецький Іван Рашевський, сотник седнівський Казимир Паришковський, сотник киселівський Герман і обраний на його місце сотник Кіндрат Бутович, сотник понорницький Василь Свириденко. Загалом загинуло 271 козак.

1687 р. – участь в першому кримському поході, “яко гетмана Поповича взято в селе Сорокошичах”.

1689 р. – участь у кримському поході під Перекоп.

1689 р. – участь у поході під Голтву проти орди, після якого був складений компут Чернігівського полку 1690 р.

1692 р. – участь у поході під Паланку.

1.02.1694 р. – полк на чолі з Яковом Лизогубом виступив у похід до Дніпра.

1696 р. – участь у поході під Перекоп.

1696 р. – участь у поході під Азов. Ікона Чернігівської Іллінської богоматері, написана у 1696 р. на честь здобуття Азова (нині в музеї історії релігії, Санкт-Петербург). Вважається, що написана вона в Чернігові, імовірно, Л. Крщоновичем.

1697 р. – участь у поході на Тавань.

1698 р. – участь в поході на Кизикермен.

1699 р. – взимку, “под Филиппов день”, полк виступив на кордон проти татар.

1701 р. – участь в Рогулевському поході, в Пскові. З Пскова пішли зимувати до Петербургу, “за Псковом у Печерах”.

1702 р. – участь у поході на Ладугу.

1702 р. – участь у поході під Шлісенбург на Іжорі, в Орешек, “на Іжорській баталії”.

1702 р. – участь у поході під Бихів.

1703 р. – участь у поході під Замост'є.

1704 р. – участь у поході під Любар (під Любарем могили сипали), Сандомир.

1704–1705 рр. – Сосницька сотня з ротою полку Анненкова стояла залогою у Білоцерківській фортеці.

1705 р. – участь у поході до Польщі і на угорський кордон. Полуботок на чолі Гадяцького, Ніжинського і Полтавського полків здійснив похід в Угорщину, повертаючись звідти взяла містечко Броди і забрали гармати і всю амуніцію у місцевій фортеці.

1706–1723 рр. – полковникування Павла Полуботка.

1706 р., (з серпня) – участь в будівництві Києво-Печерської фортеці.

1706 р. – Любецька сотня у поході під Честоховим.

1707 р. – будівництво Печерської фортеці. “Сего року заложена фортеца Печерская”.

1707 р. – відрядження у м. Полонне Сосницької сотні разом з піхотним полком В. І. Комелова та охочекомонного полку Галагана.

1708 р. – участь у поході під Білу Церкву.

1708 р. – підрозділи полку за р. Сожем у Черикові.

1708 р. – звістка від Петра І чернігівському полковнику Полуботку про зраду Мазепи і наказ приїхати до Глухова для обрання нового гетьмана.

1708 р., 14 листопада – жалувана грамота чернігівському полковнику Павлу Полуботку на ґрунти у с. с. Михайлівка і Коровинці, а також на двір у м. Гадячі.

1708 р., 22 грудня – жалувана грамота чернігівському полковнику Павлу Полуботку на ґрунти у Гадяцькому полку.

1708 р. – участь полку у поході під Пропойськ.

1708 р. – Сосницька сотня з Полонного відряджена до Острога для взяття “язика”.

1708 р. – Любецька сотня вела бойові дії проти шведів під Глуховим.

1709 р. – участь в Полтавській битві (сотні Понорницька, Слабинська, Столинська, Сосницька).

1710 р. – “1710 года моровая язва великая, перво в Киеве, потом в Чернигове, Седневе, Переяславе, Соснице и прочих местах и селах была; на людей и на скоте падеж”.

1711 р., зима – полк дислокувався на кордоні в м. Ірклієві Переяславського полку.

1711 р. – підрозділи полку в поході під Немирів.

1711 р. – “Сего ж року был мор великий в Чернигові и в прочих городах и селах северских”.

1711 р. – участь у поході під Кам’яний Затон. “А гетман Скоропадський з полками козацькими ходил под Каменный Затон, откуда вывозивши борошенные припасы до Орла и до других полку полтавского местечок, Каменный Затон, Кодак и Самар розрили”.

1712 р. – “В Киеве линию поуз Либед до города верхнего ділали”.

1713 р. (все літо) – участь у поході під Київ (гетьман Скоропадський, полковник Полуботок, наказний полковник Тимофій Булавка).

1715 р., жовтень – побиття купців і захоплення їх товарів солдатами російської армії на ярмарку у Чернігові.

1716 р. – команда 500 козаків заготовляла плити в Сорокошичах для Києво–Печерської лаври (на чолі команди сотник городницький Яків Жданович). На Покрову жили у Києві.

1716 р. – участь у поході під Гадяч (гетьман Скоропадський, полковник Полуботок), у Смілі.

1716 р. – чолобитна Якова Ялинського на кривди від чернігівського полковника Павла Полуботка.

1717 р. – зимували під Ромнами в Лубенському полку.

1718 р. – “Чернігів робили”.

1718 р. – участь у поході на Царичин.

1719 р. – участь у поході на Царичин.

1720 р. – участь в будівництві ладозького каналу.

1722–1723 р. – участь в будівництві ладозького каналу.

1723 р., 13 січня – універсал наказного гетьмана Павла Полуботка чернігівському полковнику про військову готовність у зв’язку із загрозою нападу з боку Кримського ханства.

1723 р., 22 січня – лист наказного полковника чернігівського Василя Томари про намагання чернігівського коменданта Михайла Богданова за дорученням МК взяти під контроль листування місцевої козацької адміністрації з центральною.

1723, 1 лютого – лист ГВК сотникам Чернігівського полку про висилку козаків в низовий терекський похід до фортеці св. Хреста.

1723 р. – участь в низовому Гілянському поході 1000–ї команди на чолі з наказним полковником, сосницьким сотником Павлом Сангурським.

1723, 21 березня – Павло Полуботок призначив полкового суддю В. Томару командиром над Седнівською і Городницькою сотнями, які направлялися на каналні роботи.

1723, 30 березня – П. Полуботок призначив командиром над козаками полку, відправленими на Ладогу, полкового хорунжого Марка Чечеля.

1723, 23 жовтня – указ Петра I про призначення М. С. Богданова чернігівським полковником.

1723 р. 10 листопада – розпочалося слідство у справі колишнього чернігівського полковника, наказного гетьмана Павла Полуботка, генерального судді Чарниша, генерального писаря Савича і посланців до царя Корецького, Даниловича, Грабянки.

1724 р. – участь у Терекському поході.

1725 р. – в полку були відсутні полковий обозний (його функції виконував Гнат Васильович Сахновських), обидва осавули, полковий писар Іван Бутенко був заарештований ще разом з Полуботком і знаходився під арештом в Петербурзі. Після чистки в полку на полкових урядах були лише суддя Василь Томара і хорунжий Марко Чечель. Посади ж обозного, двох осавулів і писаря залишалися вакантними, а з 16 сотників уряди тримали лише 12.

1728 р., 6 грудня – супліка козаків полковницького куреня про звільнення їх від повинностей.

1729 р. – заслання полкового писаря Василя Каневського.

1731 р. – участь команди (1800 козаків) під керівництвом полкового сотника Василя Мокрієвича в будівництві фортеці св. Іоанна.

1731 р. – похід на Українську лінію на чолі з наказним полковником, полковим суддею Іваном Мокрієвичем.

1732 р. – у Чернігівському полку було 118 шпиталів.

1732, жовтень – 1733, квітень. – похід на Українську лінію на чолі з сотником Бобирем.

1734 р. – полк в польському поході на чолі з полковником М. С. Богдановичем.

1734 р. – в Любечі команда на форпостах під керівництвом сотника роїського Я. Бакуринського.

1733–1735 рр. участь в польському поході: Городницька сотня на чолі з сотником Федором Молявкою з 1 листопада 1734 по 18 липня 1735 р. в команді генерал–майора барона фон–Шпигеля.

1736 р. – в кримському поході (Городницька сотня).

1737 р. – в очаківському поході (Городницька сотня в команді генерал–майора Василя Аракчеєва).

1738 р. – кримський похід. Чернігівський полк очолив полковий осавул Михайло Мокрієвич. Він загинув у цьому поході в битві при Гейман–долині. Його замінив сотник менський Іван Сахновський, який з 30 січня 1739 р. став полковим обозним.

1739 р. – Чернігівський полк брав участь в кримському поході.

Таблиця

Основні місця дислокації козаків полку у 1769 р.

Звання	Фактично	В Другій армії	В ближніх нарядах	Відпущені з походу	В полку	
					хворі	зловрові

Полковник	1	1				
Суддя	1				1	
Писар	1					1
Хорунжий	1					1
Сотники	16	8	4	4		
Вакансові сотники	1	1				
Значкові товариші	39	15	5	1	1	14
Сотенні отамани	15	1	5	3	1	5
Сотенні писарі	16					16
Сотенні осавули	16	13	3			
Сотенні хорунжі	16	11	5			
Виборні козаки	1539	810	680		1	38

1770 р. – козака команда Чернігівського полку до II армії, яка брала участь в осаді Бендерської фортеці.

1775–1776 рр. – на форпості в Могилівській губернії.

З часом призначення на посади та участь в походах були вже не взаємозалежними речами. Так, сотник Волинської сотні Олександр Брежинський в січні 1738 р. був звільнений від військового походу через те, що займався навчанням співаків для царського двору. В тому ж році житель містечка Березни Григорій Дунаєвський просив про надання уряду городового отамана як колишньому співаку царського двору. Призначення також відбувалось не завжди від імені гетьмана. У кримському поході 1738 р. генерал–фельдмаршал Лессій надав посаду чернігівського полкового обозного городнянському сотнику Федору Молявці, а на його місце призначив сина Григорія.

У 1724 р. в полку 22297 дворів, що складало 10% усіх полків Гетьманщини, у 1764 р. зафіксовано козаків 42673, що складало 10% усіх козаків. Вони проживали у 7410 дворах з 60229 дворів усієї держави.

Таблиця

Кількість, відсоток та ієрархія чисельності козаків в сотнях полку

З вищенаведеної таблиці видно, що Березнинська, Сосницька сотні мали в своїх реєстрах більше 500 козаків, тобто у цих двох сотнях зосереджувалися по 10% козацтва полку. Близькою до них була Менська сотня. Найменшу чисельність мали Любецька і Киселівська сотні.

За соціальним станом козацтво полку можливо простежити за кількістю виборних козаків і козаків–підпомічників, їх співвідношенням.

Таблиця

Чисельність та співвідношення виборних козаків і козаків–підпомічників Чернігівського полку за ревізією 1737 р.

Сотня	Виборні козаки	% до загальної кількості дворів	Козаки–підпомічники	% до загальної кількості дворів	Співвідношення підпомічників до виборних	Всього дворів
	(дворів)		(дворів)			
Полкова	25	42	35	58	1,4	60
Білоуська	34	34	41	66	1,2	75

Сотня	Виборні козаки	% до загальної кількості дворів	Козаки–підпомічники	% до загальної кількості дворів	Співвідношення підпомічників до виборних	Всього дворів
	(дворів)		(дворів)			
Слабинська	35	56	27	44	0,8	62
Любецька	27	93	2	7	0,1	29
Ройська	47	52	43	48	0,9	90
Седнівська	46	60	31	40	0,7	77
Городницька	48	72	19	28	0,4	67
Березинська	57	40	86	60	1,5	143
Столинська	27	28	69	72	2,6	96
Синявська	54	53	47	47	0,9	101
Киселівська	29	40	43	60	1,5	72
Менська	60	43	80	57	1,3	140
Волинська	24	36	42	64	1,8	66
Сосницька	57	45	71	55	1,2	128
Вибельська	13	25	40	75	3,1	53
Понорницька	30	50	30	50	1	60
Всього:	616	46	709	54	1,2	1325

В управлінні сотнями полковнику допомагала полкова старшина. Іноді крім повної полкової старшини згадані і наказна (тобто тимчасово призначена полковником, а не обрана). Обозні полкові організували через свої особисті курені постачання, а через полкову артилерію (осавул, отаман, хорунжий, іноді писар пол-

Назва сотні	Кількість козаків	% козаків сотні у полку	Місце у полку
Полкова	212	4,1	14
Білоуська	251	4,8	11
Слабинська	216	4,1	13
Вибельська	269	5,2	10
Ройська	322	6,2	8
Любецька	187	3,6	16
Седнівська	419	8,0	4
Городницька	349	6,7	6
Березинська	552	10,6	1
Стольненська	245	4,7	12
Менська	480	9,2	3
Синявська	335	6,4	7
Киселівська	202	3,9	15
Сосницька	526	10,1	2
Волинська	280	5,4	9
Понорницька	362	7,0	5
Полк	5207	100,0	

кової артилерії) вогневе забезпечення дій полку. Обозні

фіксуються у полковому управлінні з часів гетьманства Богдана Хмельницького.

На цьому уряді в полку відомі ще за реєстром 1649 р. чернігівські козаки, шляхтич Костюк Гутор, шляхтич Костянтин Ігровецький, виходець з любенької шляхти Ничипір Каленикович був осавулом полковим, згодом обозним. Його зять, виходець з Умані Іван Скоропадський в майбутньому став гетьманом, а полковим обозним у полку став брат Василь Скоропадський. Син чернігівського війта, шляхтич Олександр (Лесько) Іванович Яхимович. У 59 років полковим обозним став сосницький сотник Павло Омелянович Сангурський.

Полкова військова музика згадується з XVII ст. У поході 1702 р. в полку було 8 музик. За даними харківського дослідника В. Богданова у 1723 р. полковим музикантам, серед яких 4 трембачі, 2 сурмачі і 3 довбиші, крім грошей видавалися кожухи, шапки, чоботи, панчохи і рукавиці, грошима отаман отримував 120 золотих, інші – по 80. За штатом 1726 р. в кожному полку мало бути 1 литавщик і 2 трубачі. Фактично ж, у 1732 р у Чернігівському полку було 3 трембачі, 2 сурмачі, 1 довбиш, у 1737 р. 3 трембачі, 2 “пищалки”, 1 литавщик, які використовували труби, “пищалки” (дудки, сурми, свистілки), бубни. У 1781 р. полкову музику складали 2 литавщики, 2 трубачі. Є згадки про отаманів полкової музики Тимофія Домбровського і Данила Трембача.

До керівників полкової артилерії належали осавул, отаман, хорунжий, писар. Уряд полкового осавула артилерійського спадково займали представники роду Шихуцьких. Крім них відомі артилерійські старшини Федорченко, Голюнка, Норка, Сокоцький, Топилевський, Сапега, Глинський, Островський, Бублик, Омелюта, Святоблив–Коробка.

Головною відмінністю полкових і сотенних служителів, яка їх вирізняла від рядового козацтва, було отримання постійної винагороди за свою професійну службу. Така традиція мала глибокі історичні коріння. Ще 6 березня 1623 р. у Варшаві був підписаний привілей на надання права ленного на пусте селище Мацієве в Менському отрубі в кордонах міських чернігівських і плечу в замку з обов’язком побудувати там дім пушкареві Лаврину Грицьковичу з обов’язком відбувати службу пушкарську йому і його наступникам. Того ж дня був наданий привілей на ґрунт Камінь в міських кордонах і озеро Нерміне пушкареві чернігівському Онисиму Грицьковичу з обов’язком відбувати пушкарську службу йому і його наступникам і будову на кошти скарбу дім йому у Чернігівському замку. Під час Визвольної війни артилерія замку перейшла до рук козаків Чернігівського полку. Після 1654 р. артилерія була розділена на замкову і польову. У подальшому замкова артилерія обслуговувалася російським гарнізоном, а в полку існувала полкова і сотенна. У 1724 р. полкову артилерію обслуговували 13 гармашів, у 1726 р. за штатом мало бути 2 гармаші, 1 артилерійський римар, 1 артилерійський тесля, 1 артилерійський коваль, 1 артилерійський слюсар, у 1732 р. принесли присягу 12 “пушкарів”. З реєстру 1737 р. дізнаємося, що полкова артилерія складалася з 2 пушок, які обслуговували 3 пушкарі, 7 гармашів, 1 коновал. Керували ними отаман і хорунжий.

У складі обозу знаходився також полковий цилюрник. Згідно відомості 1724 р. в Чернігівському полку зафіксовано 2 цилюрники. У Чернігові щонайменше від

1732 до 1740 р. був Степан Приходько. У 1732 р. приніс присягу полковий лікар Дмитро Овидинський.

Полковий суддя разом з писарем суду полкового здійснювали різноманітні правничі функції. Масмо згадку і про вакансові полкові судді. Іван Домонтович став суддею з сотника слабинського, судівству Юрія Затиркевича передувало сотникування у полковій і Білоусівській сотні. Костянтин Стрієвський попередньо поурядував генеральним бунчужним, в Чернігівському полку був товариш полку і з неурядового старшини став суддею. Син сотника сосницького і онук чернігівського протопопа Василь Каневський попередньо був астраханським почмейстром. Племянник архімандрита Тимофій Сенюта за власний кошт навчався за кордоном, службу розпочав перекладачем з 1734 р., за царським і сенатським указами призначений в Україну для використання як генеральний старшина. Генералом Румянцевим призначений суддею полковим чернігівським.

Полковий писар разом з старшим полковим канцеляристом очолював полкову канцелярію. Села Ріпки, Холявин, Петрушин, Маслаківка належали на уряд полкового писаря. Крім того у міських межах Чернігова ґрунт Камінь і озеро Нерміне, яке надавалося спочатку пушкарям, пізніше належали на уряд полкового писаря. Михайло Слободецький походив з чернігівського міщанства і володів частиною с. Гусинки “от шляхти полської біла во владении заставою”. Став писарем полковим, отаманом городовим, одночасно за суддю полкового, військового товариш, значний товариш полку Чернігівського. У 1688 р. полковник Лизогуб затвердив йому володіння с. Мощонка з млином.

Любецькі земліна Василевикові (Василенки) дали чернігівському старшинському середовищу писаря полкового могилівського, потім обозного полкового чернігівського, сотника любецького і наказного полковника Гаврила, полковника сердюцького Герасима, писаря полкового чернігівського Івана. Слідом за своїми “патронами” (Ігнатовичем і Самойловичем), які з полковників стали гетьманами, на підвищення пішли полкові писарі: Лукаш став генеральним бунчужним і, навіть, генеральним писарем за гетьмана Д. Ігнатовича, Іван Мокрієвич став генеральним писарем. Син канівського полкового писаря і городового отамана Михайла Булавки Петро пройшов службу військовим канцеляристом ГВК, писарем полковим чернігівським, писар Генерального військового суду.

Григорій Максимович службу розпочав при Чернігівській полковій канцелярії, був за полкового писаря, судовим полковим писарем. У його “сказці” 1734 р. сказано, що писарем призначений полковником Богдановим. Старший полковий канцелярист чернігівської канцелярії Федір Якубинський отримав чин військового товариша.

Полковими канцеляристами ставали діти старшин і священників, а щоб пройти вишкіл там вони спочатку рахувалися копіїстами і підканцеляристами, лише згодом ставали полковими канцеляристами.

Полкові осавули виконували функції заступника командира полку з бойової підготовки. Їх, у більшості випадків, було двоє: перший і другий (у 2-ій половині XVII ст. називався підосавулом).

Полкові хорунжі, крім основної функції забезпечення використання полкової корогви і значка (2-й полко-

вий хорунжий у 2-й половині XVII – першій чверті XVIII ст. називався прапорщиком), були також старшинами для особливих доручень при полковнику. Прихід на цю посаду також не був однолінійним. Військовий товариш Михайло Лисенко став полковим хорунжим. Василь Медушевський служив городничим чернігівським, правив полковою сотнею, був наказним сотником, потім став хорунжим. Василь Комаровський сім років служив полковим канцеляристом, у 1749 р. став значковим товаришем і цього ж року полковим хорунжим.

У полках щороку обиралися полкові комісари, яким доручалися податково–господарські функції. Переважно це були значкові та військові товариші.

Сотники, також як і полковники, були повними, наказними і вакансовими. Звернемо увагу на той факт, що у першій половині XVIII ст. наказні сотники зустрічаються як постійний, так і як тимчасовий уряд. Старшини, які отримали універсал на звання (а не на уряд) сотника, але не мали призначення у конкретну сотню, чекали своєї черги і називалися вакансовими.

Значне військове товариство не входило до урядової старшини, але його складали козацькі старшини відставлені від урядів полковників, сотників, іноді полкових старшин і отаманів полкових міст. Ця категорія існувала у другій половині XVII, а її залишки у першому і другому десятиріччі XVIII ст. Відставлені від попередніх урядів представники значного (у Війську Запорозькому) товариства у той час мали вагомий вплив на прийняття рішень. Вони будь-якої хвилини могли знову очолити полк чи сотню, правити будь-який інший старшинський уряд. Наявність цієї категорії засвідчувала республіканські традиції, коли “славетні” у Війську товариші, нарівні з діючою старшиною могли впливати на гетьмана, події у полку.

Військове товариство (товариші Війська Запорозького) складали заслужені козаки, насамперед, ті, хто побували на урядах полкових старшин, сотників, сотенної старшини.

Задля забезпечення деяких родин гетьманською опікою і захистом, гетьмани брали їх представників під бунчук – головний військовий знак. Бунчукове товариство, яке почало складатися, існувало поруч із значним військовим товариством, але, на відміну від нього, було явищем, народженим не традиціями Війська Запорозького, а інституцією гетьманської влади. Поступово, ліквідовуючи залишки республіканізму у організації війська, гетьмани (насамперед, І. Скоропадський) замінюють значне військове товариство бунчуковим, військовим і значковим товариствами. Колишні значні військові товариші (хто ще залишався живим у 1710–х – 1720–х рр.) в залежності від ласки гетьмана отримували чин бунчукового чи військового, чи значкового товариша. Як перехідні форми зустрічаються значні бунчукові товариші, значні військові канцеляристи. Так, ще у 1723 р. Василь Полоницький іменувався значним бунчуковим товаришем, а Василь Томара навіть у 1729 р. Іноді такі родини бралася під гетьманську протекцію.

Бунчукові товариші з першостатейних братів, дітей і онуків гетьманських, генеральної старшини і полковників, на службу ходили при гетьманах і завжди лише у гетьманській диспозиції і були лише під його ж судом, служили без винагороди. Бунчукові товариші дозволяли собі вести суперечки навіть з генеральною старшиною,

як це було в 1727–1731 р. між бунчуковим товаришем Іваном Рашевським і генеральним обозним Яковом Лизогубом за с. Осняки.

Значкове товариство, поруч з бунчуковим, утверджувалося на місце військового і полкового товариства XVII ст. Товариш полку став значковим товаришем. У полках існували курені значного товариства на чолі з отаманом.

Городовий отаман полкового міста мав особливий неформальний статус. На початковому етапі, досить часто його займали колишні полкові обозні, писарі, сотники. Серед чернігівських городових отаманів були Харко Молявка, Іван Харитонович Молявка, Михайло Слободецький, Станіслав Кохановський, Костянтин Ігровецький, Семен Ялинський, Михайло Булавка, Гаврило Кухлевський, Мартин Половецький, Андрій Товстоліс, Іван Силич, Артем Соловей, Василь Медушевський та інші. Пізніше значення і вплив цього уряду послаблювався.

Сотенна старшина здійснювала керівництво сотнею. До неї належали отаман (спочатку городовий, потім – сотенний), писар, осавул, хорунжий. Ця категорія протягом часу існування Гетьманщини формувалася з рядових козаків, іноді на посаду отамана претендували військові канцеляристи, на посаду писаря сотенного – полкові канцеляристи.

Порівняльний аналіз різних полків дає можливість стверджувати, що сотенна старшина формувалася однотипно. З 16 сотенних отаманів Чернігівського полку у 1779 р. з козаків було лише 3, з сотенних писарів – 5, з інших сотенних старшин – 1, з сотенних осавулів – 1, з полкових канцеляристів – 2, з канцеляристів Чернігівського городського суду – 2. Досить рідко сотенними отаманами за посадою призначалися значкові товариші.

Сотенними писарями ставали полкові і сотенні канцеляристи, сотенні хорунжі, канцеляристи городських судів, діти священників. У другій половині XVIII ст. у деяких великих сотнях замість писців була введена така категорія службовців як сотенні канцеляристи.

Сотенними осавулами іноді ставали з сотенних хорунжих, але, у більшості випадків з виборних козаків. Сотенними хорунжими – з виборних козаків. Хорунжий міг стати осавулом, писарем чи навіть сотником, іноді цей уряд ставав спадковим.

Низовою військовою одиницею був курінь на чолі з курінним отаманом.

Бобровники, стрільці і пташники несли службу на гетьманському дворі, їх не притягали до полкових і сотенних служб. Згідно відомості 1724 р. у полку зафіксовано 65 дворів бобровників. Згідно переписного табеля 1748 р. їх кількість зросла до 93 дворів у 9 сотнях. 30% (30 дворів) зосереджувалися в Сосницькій сотні, 16 дворів у Седнівській, 11 Городницькій, 10 Киселівській, 9 Менській, 5 Синявській, по 4 Волинській, Березнянській, 2 в Понорницькій. За переписом 1666 р. існували дві ватаги бобровників, які віднесені до податного населення. Левон Каняка і Василь Юхимович з ватагою своєю боброві лови на р. Дніпро, а друга ватага на р. Сож (Герасим Попович, Тимофій Ворона, Опанас Седнеченко, Іван Федоров, Хома Яцкін).

Згідно відомості 1724 р. в полку зафіксовано 79 дворів стрільців, у 1748 р. кількість їх дворів зросла до 110. Вони зосереджувалися у трьох сотнях, відповід-

но у Городницькій 60, Седнівській – 37, Киселівській – 13.

Пташники рейментарські були лише у Волинській сотні у сс. Ольшаному і Чорнотичах. У 1732 р. двір з двома хатами Ткаченків (Ольшане), 3 двори з 5 хатами Опансенків і Микуленків (Чорнотичі). У 1748 р. пташників було 9 дворів.

У 1724 р. в полку було 645 вдів, їх чисельність у 1739 р. зменшилася до 378 вдів, які склали 8,2% козацького реєстру. Найбільше у 1739 р. Березненській сотні 89 (17,2% реєстру), у Білоуській і Седнівській вдов не зафіксовано. У 1740 р. у полку кількість вдів виросла до 540. Турбота про вдів простежується протягом усього періоду існування козацько-гетьманської держави.

Сторожі полкові (1732) почали називатися сторожами при полковій канцелярії (1748), є згадки про отаманів та полкових осавульчиків шопних (1732), з'явилися такі служебники як осавульці сотенні канцелярські, при городничому, курінні (1748), сторожі міських плеців (1732) у Березні, сторожі сотенного правління полкової сотні (1740).

З Чернігова походили кілька військових капеланів, серед яких був Павло Домонтович, Степан Шуба, Сергій Кашперович. Згідно відомості 1724 р. в полку зафіксовано 279 дворів священників, 156 дячків і паламарів. Серед власників посполитих в полку були 3 священослужителі: протопоп чернігівський Григорій Максимович, священники слабинський Іван Дорошенко, кротинський Григорій Широкавський. Всі інші священники разом могли собі дозволити тримати 125 підсусідків. Серед духовенства полку статками відзначалися в першу чергу протопопи. Уже згаданий Максимович єдиний з протопопів мав посполитих і підсусідків, вдова протопопу Милевська у м. Мені і трьох селах сотні (Фесківці, Бабах, Куковичах) мала 15 підсусідків, протопоп березненський Павло Подольський 3, а протопоп сосницький 4. З приходських священників найбільшу кількість підсусідків мав чернігівський Андрій Сібірський (д. Кезі 5, д. Шуман 2, Любеч 2), всього 9. 5 підсусідків у д. Присілок і Любечі тримав Федір Горбик, по 3 у с. Дубрівному Городнянської сотні священник Іван Знойка, у с. Степанівці Стольненської сотні Роман Максимович і у с. Сибережі священник Василь Кричевський. 20 священників мали по 2, 31 по 1, крім того, священники менські (невідомо кількість) 12 і синявські 4.

У 1713 у Чернігівському полку зазначено 8586 посполитських дворів. Згідно відомості 1724 р. у полку зафіксовано 12963 двори, що становило 58% всіх дворів. За кількістю посполитських дворів сотні полку можна розділити на чотири групи:

I. У 1713 р. в Любецькій і Понорницькій сотнях було зосереджено до 30% усіх посполитих полку. У кожній з цих сотень більше ніж 1 000 посполитських дворів.

II. Другу групу складали сотні від 500 до 1000 дворів: Березненська, Менська, Седнівська, Городницька.

III. Третя група від 300 до 500 дворів: полкова, Роїська, Білоуська, Киселівська, Сосницька.

IV. Четверта група до 300 дворів: Слабинська, Вибельська, Стольненська, Синявська.

У середині XVIII ст. 74 старшинські родини тримали 498 маєтків, у яких було 3884 посполитські двори,

1339 підсусідських, 14 бездвірних хат. Статки і економічну могутність характеризує наступна таблиця. Полубочки тримали 27% усіх посполитих у приватних володіннях полку, Лизогуби – майже 13, тобто дві родини мали 40%.

Згідно Румянцевського опису в полку було майже 200 000 мешканців. Першість за чисельністю тримали Любецька, Понорницька, Городнянська сотні.

Таблиця

Мешканці Чернігівського полку за Румянцевським описом

	Назва сотні	Кількість чоловіків	Кількість жінок	Кількість жителів	Частина	Ієрархія за кількістю населення
1	Полкова	4239	3461	7700	3,9	12
2	Березнянська	5189	5360	10549	5,3	10
3	Білоусівська	5500	5470	10970	5,5	9
4	Городнянська	10370	9897	20267	10,2	3
5	Киселівська	7174	7197	14371	7,2	7
6	Любецька	11551	11626	23177	11,7	1
7	Менська	8022	8147	16169	8,1	4
8	Понорницька	11697	9612	21309	10,7	2
9	Роїська	7949	8121	16070	8,1	5
10	Седнівська	8048	7964	16012	8,1	6
11	Слабинська	3238	2283	5521	2,8	15
12	Сосницька	5873	5865	11738	5,9	8
13	Столинська	2604	2606	5210	2,6	16
14	Синявська	2798	2799	5597	2,8	14
15	Волинська	3084	3057	6141	3,1	13
16	Вибельська	4320	3765	8085	4,1	11
		101656	97230	198886	100,0	

Ліквідація полково-сотенного устрою привела до того, що одне містечко і 17 сел полкової сотні ввійшли до Чернігівського повіту, містечко і 28 сел Березнянської сотні в Березнянський повіт, 53 села Білоусівської сотні – до Чернігівського, а 3 до Городницького повітів, 10 сіл Вибельської сотні – до Чернігівського, а 2 до Березнянського повітів, містечко і 74 села Городницької сотні – до Городницького повіту, Любеч і 68 сіл Любецької сотні до Городницького повіту, 3 села Менської сотні до Березнянського повіту, 9 сел Роїської сотні до Чернігівського, а 38 до Городницького повітів, містечко і 26 сіл Седнівської сотні до Городницького, а 10 сіл до Березнянського повітів, 38 сіл Стольненської сотні до Березнянського повіту. Інші місцевості Чернігівського полку ввійшли до Новгород-Сіверського намісництва.

135 років існування Чернігівського полку сформувавши козацьку ідентичність, яка, передаючись з покоління в покоління, змінюється, але залишається в пам'яті жителів Чернігівщини, в національній пам'яті.

Kryvosheya V. V., Doctor of History, Professor, Deputy Director,
Ukrainian Institute of National Memory (Ukraine, Kiev),
kv@memory.gov.ua

The Chernihiv Regiment as Administrative–Territorial Unit of the Cossack–Hetman State

The Chernihiv regiment as administrative–territorial unit is studied, the place of this regiment in the hierarchy of administrative units of the Cossack–Hetman state is determined, political, demographic, social aspects are analyzed.

Keywords: Cossacks, Chernihiv region, regiment, the Hetmanate, administrative–territorial unit.

Кривошея В. В., доктор исторических наук, профессор, первый заместитель директора, Украинский институт национальной памяти (Украина, Киев), kv@memory.gov.ua

Черниговский полк как административно–территориальная единица казацко–гетманского государства

Исследуется Черниговский полк как административно–территориальная единица, определяется место этого полка в иерархии административных единиц казацко–гетманского государства, анализируются политические, демографические, социальные аспекты.

Ключевые слова: казачество, Черниговщина, полк, Гетманщина, административно–территориальная единица.